

Історіографія та джерелознавство

УДК 930 + 94(477)

Н. А. Печеніна

ОПИСОВІ МАТЕРІАЛИ XVIII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст. ЯК ДЖЕРЕЛА КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ З ІСТОРІЇ СЛОБОЖАНЩИНИ

У статті проаналізовано деякі описові матеріали останньої чверті XVIII – I половини XIX ст., які є джерелами до вивчення історії заселення Слобожанщини та змін її адміністративного устрою в XVIII ст.

Ключові слова: описи, джерела, Слобожанщина.

В статье проанализированы некоторые описания украинских земель последней четверти XVIII – I половины XIX ст., являющиеся источниками к изучению истории заселения Слободской Украины и изменений её административного устройства в XVIII в.

Ключевые слова: описание, источники, Слободская Украина.

The article analyses some descriptions of Ukrainian earth, which were appeared in the last fourth of XVIII - XIX century. These descriptions are sources on the study of history of Suburb Ukraine.

Key words: description, sources, Slobozhanschyna.

Постановка⁵⁰ проблеми. На сучасному етапі модернізації історичної освіти краєзнавчі дослідження набувають особливої актуальності. Зростає роль регіональних історичних розвідок, відбувається усвідомлення й переосмислення власної історії, деталізація історичного процесу, виявлення специфічних чинників, що зумовлюють особливості регіонів. І це має величезне значення для історії нашої держави, яка складається з різних регіонів, земель, що мають свої етнічні, історичні, конфесійні, природничі особливості.

Краєзнавство базується як на гуманітарних науках (історії, археології, літературознавстві, мовознавстві, етнографії, мистецтвознавстві тощо), так і на природничих (географії, геології, ботаніці, екології) і виконує специфічну функцію взаємозв'язку між ними, досліджуючи взаємовпливи історії, культури і природи, охоплюючи весь комплекс життя і діяльності людини. Йому належить важливе місце в системі спеціальних історичних дисциплін, які допомагають вивченню історичної географії. Можна сказати, що саме краєзнавство «прокладає містки» між багатьма галузями науки, зв'язуючи їх ідеєю антропоцентризму, ставлячи в центр досліджень людину, народ.

Вивчення історії рідного краю в Україні має глибоке коріння та традиції і пов'язане з іменами М.Максимовича, М.Грушевського, Д.Яворницького та інших вчених. Сучасний історико-краєзнавчий напрямок знайшов своє відображення в роботах Б.Гавриліва, М.Ігнатенка, І.Майданця, Г.Рибак, В.Серебря, Я.Треф'яка, О.Уривалкіна, Г.С.Дем'янчука та ін. В останні десятиліття ХХ ст. в українській та російській

історіографії визначилися три головні напрямки розвитку історичної географії – історичний (В.Яцунський, Б.Рибак, В. Кабузан, І.Шаскольський та ін.), географічний (Л.Гумільов, В.Жекулін та ін.), комплексно синтезуючий (В.Жекулін, В.Дробіжев, І.Ковальченко, А.Муравйов та ін.), у рамках яких можна виділити ще й певні течії.

Мета нашої статті – охарактеризувати описові матеріали останньої чверті XVIII – I половини XIX ст. як джерела до вивчення історії Слобожанщини.

Краєзнавство як наука про дослідження рідного краю і місцевої історії розвивалося разом з історією нашого народу. Джерела краєзнавства йдуть у глибину віків і беруть свій початок від народного краєзнавства. Повідомлення про минуле поселень, невеликих містечок та міст здавна зберігалися в пам'яті народній. Невідомі народні «краєзнавці» були знавцями рідних місць. Свої знання історичного, географічного та господарського характеру вони передавали з покоління в покоління, тим самим зберігаючи спадкоємність в матеріальній і духовній культурі народу.

Як зазначає О.М. Уривалкін, «краєзнавчі пошуки проводилися вже за часів Київської Русі. Збереглися описи найважливіших подій тих часів, мандрівок землепрохідців і купців, фольклорні твори» [5, с.17]. У період середньовіччя на теренах сучасної України багато цінної інформації про свій край збирали служители монастирів, які зосереджували її у літописах. Розвиток краєзнавства дещо активізується у XVIII ст., коли з'являються перші демографічні та статистичні описи українських земель.

Для розвитку краєзнавства чимало зробив член-кореспондент Петербурзької академії наук Ф.І.Чуманський – автор першої в Україні стати-

стико-економічної та етнографічної анкети (1779 р.). Її було складено у зв'язку з проведенням топографічного описання краю під запроєктований його розділ на намісництва. Ф.І.Чуманський висунув вимогу збирання статистичних даних про всю сукупність мешканців населеного пункту, включаючи й ті категорії, які не підлягали доти в Україні ревізійному обліку, – дворяни, чиновники, регулярні війська, учні академій і колегіумів. Анкета передбачала отримання відомостей про загальну кількість мешканців кожного поселення за схемою, яка б цілком задовольнила сучасного демографа: відповідно до неї мали братися на облік і чоловіки, і жінки.

Відповідно до демографічної частини анкети Ф.І.Чуманського були складені так звані екстракти, що містилися в табличній формі переліки поселень, сотень і частин сотень, які мали ввійти до створюваних повітів майбутніх намісництв. Навпроти назви кожного населеного пункту у відповідних стовпцях записували кількість домів дворянства, духівництва, різночинців, козаків (вибірних та під помічників окремо), селян різних категорій, прізвища та імена поміщиків.

У 80-х роках XVIII ст. у напрямі так званого російського «государствоведения», а по суті, краєзнавства, шляхом своєрідного анкетування намісництв, міст, повітів, збирання відомостей на задані запитання від імені Російської академії наук, вищих навчальних закладів, а також адміністрацій намісництв написані численні описи різних адміністративних одиниць та міст, у тому числі українських. Найчастіше вони називалися топографічними описами. Здебільшого вони мали форму запитань і відповідей. Залежно від виконавців описів відповіді були різні – від формальної відписки на запитання до дуже повних і часто оригінальних за змістом.

Важливе джерелознавче значення, зокрема до історії Слобідської України, мають два описи Харківського намісництва. Одне з них – «Топографическое описание Харьковского наместничества» 1788 р. було надруковане у Москві. Надрукованому 1788 р. описові передувало «Топографическое описание Харьковского наместничества» 1785 р. [3, с.216].

Серед багатьох нових відомостей, які містяться в описі 1788 р., але їх немає в опису 1785 р., – грамоти про заснування Харківського училища, цікаві дані про стан справ в училищі. Це наштовкує на думку, що опис 1788 р. робила людина, котра добре знала училище (тобто Іван Афанасійович Переверзєв, директор училища). А капітан Загоровський робив опис 1785 р. Переверзєв вніс у варіант матеріали з багатьма офіційними даними, архівними документами, власними спостереженнями, навіть жалувані грамоти слобідським полкам, багато відомостей про землеробство, ґрунти, обробіток ґрунту, врожаї.

В описі чимало етнографічних матеріалів про «нравы жителей украинских», їх «забавы», «празднования и пиршества». Чи не вперше

звернуто увагу на перехідний нестійкий характер великої сім'ї в українців, її швидкий поділ.

Оригінально сформовано погляд на українців як окремих народ, котрий заселяє певну територію і розмовляє однією і тією ж мовою – «малоросийским украинским диалектом... удельном языке славянского племени» [3, с.217].

Близькими до топографічних описів за формою написання є «Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі» О.Рігельмана, написане 1785-1787 рр.. Оповідь містить відомості про колонізацію та заселення слобідських територій: «Сверх тех малоросийских народов и Козаков, состоят от перешедших из-под польского ...уцеснения малоросийские ж украинские козаки, отдавшиеся ... под Российское державство, кои тогда к крымским степям, лежащим между Полтавским малоросийским полком и Войска Донского на пустопорожних местах поселены по рекам, во первых, от 1650 году, при реках: Ахтырке, впадающей в Ворсклу, а она в Днепр; потом при Сумах и Пеле, в Днепр же впадающей; затем при устье реки Харьков втекающей в Лопань, и по оной, которая впадает в Северный Донец. Так равно, от 1652 года, при Острогоске, где втекает в Тихую Сосну, а она в Дон, и при Северном Донце, на урочище Изюм, и по прочим тамошним речкам. И оных учредивши при тех местах пятью полками, с наименованием по тем рекам и урочищам, как то по главным и перво-заселенным ими местам, то есть, по рекам Ахтырке, Ахтырским, по Харькове, Харьковским, по Острогоске, Острогоским, по Сумам Сумским, по урочищу Изюму Изюмским [4].

О.Рігельман досліджує історію Слобожанщини XVIII ст., описує ті зміни, що відбувались в її адміністративному устрої: «Ныне ж по именованью ее императорского величества, Екатерины Великой, указу, состоявшемуся июля 28 числа, 1765 года, составлена из оных пяти полков губерния и названа была Слободскою, а ныне Харьковскою, а Харьков сделан главным оной губернии городом, в коем имеет свое пребывание сей губернии губернатор и находится губернская канцелярия; прочие же главные четыре города учреждены провинциальными и каждому подчинены те городки, местечки и слободы, в коих живут того же полку козаки и владельческие крестьяне; то есть, посполитые мужики. Да тогда же оные полки из козацких, с прежними своими именами переименованы в пятиэскадронные гусарские полки ж, и содержатся на доходах, собираемых в той губернии, каждый полк от своей провинции, или воеводства, как жалованьем, аммунициею, ружьем и лошадыми, так равно и людьми своими комплектуются, и, сверх того, шестой гусарский же полк, названный Украинским, по именованью ж соизволенію, учрежден от 1777 года, со владельческих мужиков, на таком же основании, как и прочие пять, а 1785 года, по всевысочайшему именованью повелению, все оные шесть гу-

сарские полки переформированы в карабинерные, каковыми ныне они и состоят» [4].

В 1804 р. при Московському університеті було засновано Товариство історії та старожитностей Російських, яке почало видавати «Чтения Общества истории и древностей российских». «Чтения» містили дослідження, етнографічні джерела та відомості іноземців з історії Росії та народів, що її населяли. В березні 1848 р. був опублікований «Опис про Малу Росію та Україну» капітана Станіслава Зарульського, в якому подається й історія освоєння Слобожанщини. Перші згадки про заселення Сумського, Харківського і Ахтирського полків автором датуються 1645 р. «на пустых, вне границ Российской государства, татарских местах» [2]. Посилаючись на роботу російського історика, С.Зарульський пише: «Крымский Хан, со своими татарами, нападая на Россию, всегда имел кочевия в вершинах рек Мжи и Коломака, сии места и заняты под поселения по трекам Мже и Коломаке, первые Харьковским, а последние Ахтырским полками; город Изюм не существовал до 1681 года; оный построен от Харьковского полковника, Григория Донца, который просил Царя Феодора Алексеевича о дозволении ему жить во оном городе...» [2].

У 1840-1850-х роках серійний характер мало видання «Военно-статистическое обозрение Российской империи», в якому «обозрения» окремих губерній друкувалися певним випуском. Так, Харківській губернії присвячувався том 12, ч.1, виданий у Санкт-Петербурзі в 1850 р.. Даний опис містить дуже різноманітні відомості «в военно-статистическом отношении»: охарактеризовано жителів Харківської губернії (за соціальними характеристиками та статевими показниками), їх основні заняття (як сільські, так і промислові) та місцевість з географічними характеристиками (кордони, ґрунти, клімат, річки, озера, болота, мінеральні води). З опису можна дізнатись про поділ управління Харківської губернії на три частини: «управление гражданское, управление военного поселения и управление Белгородского округа государственного коннозаводства» [1, с. 2]. Цікавими є згадки про заснування слобідських полків вже наприкінці

XVI ст., коли українські козаки «стали из пределов Польских выселяться на границу Русской Украины, в нынешний Путивльский уезд, и поступать в Московскую службу на общих основаниях, и тем положили начало пограничной страже, известной, в последствии, под именем Слободских полков» [1, с.71].

Автори «Военно-статистического обозрения Российской империи» звертають увагу на традиції та звичаї населення Слобожанщини, побут селян «Малороссийского поколения» [1, с.83-84], побут та «отношения великороссийского поколения в Харьковской губернии, и изменения, которым оно подверглось от времени и разных влияний» [1, с.88-89]. Окремо розглядається побут та традиції дворян даної губернії.

Таким чином, розглянуті нами описові матеріали останньої чверті XVIII – I половини XIX ст. є важливими джерелами до вивчення історії Слобідської України. Краєзнавство є невід'ємною складовою національної культури та українознавства і переймає усе наше суспільне й особливе життя, хоча це й не завжди помітно. Ним як скарбницею знань про рідний край ми можемо користуватися в своїй повсякденній діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Том XII, часть 1. – Харьковская губерния. – Санкт-Петербург, 1850. – 176 с.
2. Зарульский С. Описание о Малой России и Украине / С.Зарульский. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу до статті: <http://litopys.org.ua>.
3. Макарчук С. Писемні джерела з історії України / С.Макарчук: [Курс лекцій]. – Львів, 1999. – 380 с.
4. Рігельман О. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі / О. Рігельман. – [Електронний ресурс]. – К. – Либідь. – 1994. –Режим доступу до статті: <http://litopys.org.ua>.
5. Уривалкін О.М. Історичне краєзнавство / О.М. Уривалкін. – К.: КНТ, 2006. – 283 с.